

ըլլար հաթեան բնագիրներուն մէջ եւ հետեւաբար նիւթ այլեւայլ քննութեանց: Կը բաւէ յիշել է. Փորէրի «Քննութիւնք», որուն Ա. Հատորին առաջին բաժինը ճշգրիտ կը կրէ խորագիրս՝ «Արդաւա-երկիրներ, պարունակելով՝ Հուլայա կամ Հուլայա-գետոյ երկիրը: Հարաւային Հակտտի-երկիր, բուն Արդաւա, Միրա եւ Հաբալլա, Վիլուսա, Կարկիսա եւ Մասա, Սեհա-գետոյ երկիրը եւն: Նոյն Հատորոյ երկրորդ բաժինն է՝ «Հատտի-Պետտի-թեան դրացի աշխարհները՝ Արգաւայէ մինչեւ Յունաստան»⁷⁷: Ինչպէս այստեղ հաթեան բնագիրները տառադարձուած են, թարգմանուած եւ լուսարանուած, նոյնպէս վերը յիշուած միւս գիտնոյն՝ Ա. Գէօցէի գրութիւնը «Մարդուլատտաս»՝ հրատարակուած իբր մաս Փոքր-Ասիական-Եգիպտական Ընկերութեան Տեղեկագրութեանց եւ դարձեալ իբր Գ. Պրակ ուրիշ հաւաքման մը⁷⁸: Այս կրկին հաւաքմանց իբր ուրիշ մաս մըն է Փր. Յովհաննէսի գործը՝ «Պետական Դաշինքներ Հատտի-Պետտի-թեան հաթեան լեզուաւ», որուն Բ. մասն է ճշգրիտ «Դաշինք Մուրշիլիշի Բ՝ ընդ Մուկապա-Դատտաշի աշխարհին Եհհա-գետոյ, Մուկատալիշի ընդ Ալաֆշանդուշի (= Աղեքսանդր) Վիլուշայի, եւ Շուպիլու-լիւմաշի ընդ Հուկիկաւաշի եւ ընդ այս կոյս Հայաշայի» . ուստի ինչպէս Արդաւեան երկիրներու՝ նոյնպէս հայկական բարձրաշխարհի վերաբերեալ բնագիրներ, նոյնպէս տառադարձուած, թարգմանուած ու լուսարանուած⁷⁹: Այս տեղ երկարօրէն չենք նշանակեր այն խընդիրը թէ իրօք Յունաստանի՞ Աֆայա ըլլայ բնագիրներու Արիւիճ, թէ այլազգ մեկնելու է անունս եւ միւս անունները, որոնք կապ ունին Յունաց խնդրոյն հետ հաթեան բնագիրներու մէջ, խնդիր մը՝ որուն մասին բաւական վիճմունք տեղի ունեցան⁸⁰: Կը բաւէ յիշել Հրոզ-

նիի գրուածքը «Հաթեր եւ Յոյներ», որ այլազգ կը մեկնէ շատ բան՝ ղետեղելով յիշուած երկիրներն Արեւմտեան Յառաջակողման Ասիոյ մէջ Լիւկիայէ մինչեւ Հոռոսա եւ մինչեւ Սեւ ծով: Այստեղ կը յայտնէ նաեւ այն կարծիքը թէ Արդաւեան-երկիրներու խնդիրը նոր եւ մանրամասն քննութեան կը կարօտի⁸¹: — Դառնանք Միտաներէնի խընդիրոյն:

Յիշեցինք թէ էլ-Ամառնայի թղթերուն մէջ կայ մեծ նամակ մը (Թ. 24) միտաներէն լեզուաւ կամ այսպէս կոչուած, որովհետեւ Միտանիոյ թղթերէն է: Մեծ բնագիր մը՝ 471 տողով՝ շատ աւելի ղերուութեամբ պիտի մեկնարանուէր քան Արդաւայի թղթոց լեզուն՝ դոյզն ծաւարով: Սակայն դժբախտաբար այսպէս չէ եղած իրականութիւնը, եւ մինչեւ այսօր խնդրական կը մնայ թէ ինչ լեզու ըլլայ այս թղթոյն լեզուն: Միտանեան թղթոյս տառադարձեալ բնագիրը հրատարակած էր Knudzon ուրիշ տեղ մը, «Նպաստք Ասորեբանութեան» պարբերականին մէջ, իսկ էլ-Ամառնային թղթոց իւր հրատարակութեան մէջ կը դնէ սրբագրութիւններ բնագրին ընթացման: Այս բնագիրը քննութեան անունով, թարգմանել եւ մեկնել փորձեցին այլեւայլ գիտնականներ, որոնցմէ կը յիշենք Լ. Մէսէրլըմիւրի «Միտանեան Ուսումնասիրութիւնք», հրատարակուած Փոքր-Ասիական Ընկերութեան վերը յիշուած Տեղեկագրութեանց մէջ⁸²: Անցողակի յիշենք թէ այս հեղինակին գործն էր՝ հաթեան կամ այնպէս համարուած Պատկերագիրները, որոնք մինչեւ այն ատեն ցանուցիր հրատարակուած էին, Հաւաքածոյի մը մէջ ամփոփել, նախ վերոյիշեալ ընկերութեան նոյն տեղեկագրոց մէջ, երկու բաժնով՝ Նկարագրութիւն եւ Արձանագրութիւններ. եւ դարձեալ՝ կրկին Յաւելուածներով, որոնք լրացում եւ սրբագրութիւններ են: Սակայն այս Պատկերագիրներու մասին, որ աւելի ճշգրտագոյն հրատարակութիւն մ'ալ ունեցան, յետոյ առիթ կ'ըլլայ քանի մը խօսք ըսելու: Միտաներէնի ուսումնասիրութեան այս փորձէն ճիշդ տասն տարի ետքը՝ ուրիշ գիտնական մը՝ Յ.

77 Emil Forrer, Forschungen. 1. Die Nachbarländer des Hattireiches von Arzoava bis Griechenland. Berlin 1929, p. 95—261, mit 3 Tafeln.
78 Dr. Albrecht Götze, Maddavataš. 1. Teil. Leipzig 1928, pp. 4 + 178. Mit 6 Tafeln. (Mitt. d. Vorderasiatisch-Ägypt. Ges. Bd. 39 (1927), Heft 1. = Hethitische Texte. Heft 3. Բ. մասը լոյս տեսած 1930թ. A. Götze, Maddavataš. 2. Teil, 1930 = Hethitische Texte in Umschrift, mit Übersetzung und Erläuterungen, herausgegeben von Ferd. Sommer, Heft 5.
79 Staatsverträge des Hattireiches in hethitischer Sprache, Teil I. Leipzig 1926, pp. 6 + 181.
80 Hethiter und Griechen, Arch. Orient, I, Nr. 3 (1928), p. 323—343.

82 Mitanni-Studien. Berlin 1899 (Mitt. der Vorderasiat. Ges., IV, 4).

Բորկ ձեռնարկեց աւելի ընդարձակօրէն ուսումնասիրել նոյն լեզուն, եւ նոյնպէս բացի բնագրին տառադարձութենէն՝ ջանալ թարգմանել նոյնը⁸³: Այլեւայլ գիտնականներ այս գործը կարեւոր կը համարին:

Այստեղ կ'աւարտի Հեղինակին ձեռագիրը: Մտադիր էր Հանդուցեալը շարունակել հատուածս եւ գրել ծանօթութիւնները 77էն սկսեալ. բայց կանխահաս մահը թոյլ չտուաւ իրեն լրացնել այս պակասը: Ծանօթութեանց համար նկատի առնուած գրականութիւնը հնարաւոր եղաւ մեզ մասամբ նշանակել:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀՅՅԵՐԸ

(Շարունակութիւն:)

Ե. Գ. ԱՌԻՆ

Օտար պատմագիրները վրաստանի մասին: Պոմպէտի արշաւանքը: Կանիդոս: Աղուանները: Կասպեան ծովի եզերքը: Հոռուէական կայսրութեան յարաբերութիւնները վրաստանի հետ: Վրացի քաղաքների ցուցակը Տարեգրքի եւ Օտար պատմիչների հաւաքածային: Վրացի իշխանների բռնի գահակալութիւնը Հայաստանի վրայ: Տրդատ քաղաքը եւ նրա Հոռոմ ուղեւորութիւնը՝ Ա. դարում (Յ. Բ.):

Օտար պատմագիրների մօտ վրաստանի պատմական վիճակի վրայ փոքր է շատէ արժանահաւատ տեղեկութիւնների հանդիպում ենք միայն Ա. դարից սկսած (Ն. Բ.): Առիթը Միհրդատ պոնտացու ղէմ մղուած պատերազմն է: Այնուհետեւ Հոռոմէացի պատմիչները յաճախ խօսում են իբրեւրերի մասին: Հոռոմէացիք վրաստան մտել են Արտակ թագաւորի ժամանակ (65 Ն. Բ.), որին Ապթաղաւորի ժամանակ Օտոկոս է կոչում, իսկ պիտոս պատմիչը Օտոկոս է կոչում, իսկ պիտոս պատմիչը Արտակէս: Երբ Միհրդատ պոնտացին Պոմպէտից պարտուած կողքին տակեց նրան, միանգամ ընդ միշտ յաղթահատելու նպատակով: Բայց տեղական հանդարտմանը մասնակցելու նրան ձմեռն անցրել մանքները ստիպեցին նրան ձմեռն անցրել կա-

կուր գետի ափերի վրայ եւ իր արշաւանքը վերսկսել միայն գարնան: Վրաստանում նա խիստ ընդդիմութիւն գտաւ: Արտակ երկարօրէն կոտեց իր հողը ոտնակոխ անող լեզուների ղէմ: Վրացիք կամ իբէրները ռազմական ոգի ունէին: Հոռոմէական պատմագիրները վկայում են, որ նրանք քաջօրէն, մինչեւ իսկ յուսահատաբար պաշտպանում էին իրենց երկիրը: Նրանք ապաստանուել են անտառներում եւ ծառերի վրայ թառելով՝ այնտեղից բռնաբար սուր նետեր են արձակել թշնամիին վրայ. այնպէս որ հոռոմայեցիք ստիպուել են մի առ մի առնել եւ կտրել այդ ծառերն, որպէս ղի կարողանան վերջ տալ այդ յուսահատական կոտելին: Վերջ է վերջոյ լեզունները գրաւել են «Վրաց Ակրոպոլիսը», որ Արմաղ բերդն էր, Մցիկէթի ղիմացը, կուրի աջ ափի վրայ: Արտակ խոնարհեցաւ եւ հպատակութիւն յայտնեց: Հոռոմայեցիք պատմիչների ասելով վրացիք այս երկար կռիւններում 9000 սպանուած են ունեցել եւ 10.000 գերի են տուել. իսկ նրանց բանակի ընդհանուր թիւը 70.000ի էր հասնում: Այս թիւերի սուղութեանն անշուշտ դժուար էր երաշխաւորել:

Պոմպէտոս Կողքիսում ոմն Արիստարքոսին թողաւոր ղնելուց յետոյ վերին Իբէրիայից կամ Մոսիսերի երկրից անցնելով դարձել է Հայաստան:

Պոմպէտոսից յետոյ մի ուրիշ հոռոմայեցի զօրապետ, Կանիդոս անունով դարձեալ մտել է վրաստան, 36ին Յ. Բ., նոյնպէս Հայաստանից անցնելով: Նա յաղթել է, հոռոմայեցի պատմագրի խօսքով, Փառնաւազ թագաւորին. բայց վրաց Տարեգրքի համաձայն, այն ժամանակի թագաւորը Բարթոլոմէ էր: Կանիդոս վրաց հետ խաղաղութեան դաշն կապելով, նրանց հետ միացած ղնացել է Աղուանների ղէմ:

Աղուանները կիսավայրենի ժողովուրդ էին, փոքրիկ իշխանութիւնների բաժնուած, որոնք սպա հայ-վրացական ազդեցութեան տակ խմբուել, միացել եւ մի ամբողջութիւն են կազմել: Նրանց բնակավայրերը տարածուած էին մինչեւ Կասպից ծովի եզերքը: Աղուաններն իրենց ցեղակիցներն ունէին հիւսիսային կովկասում, որոնք երբ հարկը պահանջում էր, լեռներից իջնելով նրանց օգնութեան էին գալիս: Հոռոմայեցիների համար Կասպից ծովի արեւմտեան եզերքը որոշ կա-

83 T. Bork, Die Mitannsprache. Berlin 1909 (Mitt. d. Vorderasiat. Ges. 14. Jahrg., Heft 1—2).